

Čeština v pohledu synchronním a diachronním

---

*Stoleté kořeny
Ústavu pro jazyk český*

SVĚTLA ČMEJRKOVÁ
JANA HOFFMANNOVÁ
JANA KLÍMOVÁ
(eds.)

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM 2012

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Čeština v pohledu synchronním a diachronním : stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český / [k vydání připravily Světla Čmejrková, Jana Hoffmannová, Jana Klímová]. – Vyd. 1. – Praha : Karolinum 2012
Vydavatel: Univerzita Karlova v Praze
ISBN 978-80-246-2121-0

001.89:061 * 81·1 * 80(=162.3)+908(437.3) * 811.162.3 * 81·0 * (437.3)
– Ústav pro jazyk český (Akademie věd ČR)
– vědecké ústavy – Česko – 20.–21. stol.
– lingvistika – Česko
– bohemistika – Česko
– čeština
– vývoj jazyka
– jubilejní publikace

81 – Lingvistika. Jazyky [11]

Úvodem 11

1. Ohlédnutí za minulostí ÚJČ (Návraty ke kořenům) 13

VĚRA DVOŘÁČKOVÁ: K počátkům institucionalizace českého jazykovědného bádání 15

LUDMILA UHLÍŘOVÁ: Kancelář Slovníku jazyka českého a *Naše řeč*: osobnosti, souvislosti 21

RUDOLF ŠRÁMEK: Hovory o propriích a o onomastice 27

MILOSLAVA KNAPPOVÁ: K vývoji standardizace repertoáru rodiných / křestních jmen v českých zemích ve 20. století 35

ROSTISLAV KOCOUREK: Slovo k jazykovědnému studiu terminologie 41

JAROSLAVA HLAVSOVÁ: Diachronie a synchronie v historii české dialektologie 49

PETR KARLÍK – JARMILA PANEVOVÁ: České syntaktické bádání od Šmilauera po dnešek očima Prahy a Brna 55

EVA HAJIČOVÁ – BARBORA HLADKÁ: Od kořenů ke stromům: příběh anotovaných korpusů češtiny 61

JAN KRÁLÍK: Kvantitativní lingvistika v Čechách 67

BOHUSLAV HOFFMANN: Umělecká slovesnost a její vědecká reflexe ve *Slovu a slovesnosti* a v *Naší řeči* v posledním půlstoletí 73

TERESA DOBRZYŃSKA: Czesi w Warszawie. Inspiracje oraz obszary wspólnych badań w zakresie stylistyki, wersologii i teorii tekstu 83

2. Etymologie 89

HELENA KARLÍKOVÁ: Etymologie a sémantika 91

BOHUMIL VYKYPĚL: Gramatikalizace a etymologie 95

JIŘÍ REJEZK: Nová řešení v české etymologii 99

MARIOŁA JAKUBOWICZ: Ènancjosemiczny rozwój przymiotnika czeskiego *spór* 103

CHRISTINA DEJKOVÁ: Etymologizování lexika podle věcných okruhů (na příkladu českých názvů ptáků) 111

PAVLA VALČÁKOVÁ: Etymologie některých českých lidových názvů jidel 117

JANA VILLNOW KOMÁRKOVÁ: K původu dvou českých termínů z oblasti textilní produkce 123

VÍT BOČEK: K substituci románských geminát v praslovanštině 129

ALEŠ BIČAN: Vlastnosti konsonantických kombinací v češtině 135

České syntaktické bádání od Šmilauera po dnešek očima Prahy a Brna

PETR KARLÍK – JARMILA PANEVOVÁ

Předkládáme zde pouze hlavní myšlenky příspěvku, jehož plná verze je publikována v článku P. Karlíka – J. Panevové (2012). I na této verzi se podíleli oba autoři každý svým pohledem lišícím se školením i praxí, kterými prošli.

Při přehledu současného syntaktologického bádání se v Praze soustřeďuje pozornost na 4 pracoviště (bohemistika na Filozofické fakultě UK, Ústav pro jazyk český AV ČR, ÚFAL na Matematicko-fyzikální fakultě UK a Ústav teoretické a komputační lingvistiky FF UK). Pražská pracoviště měla k sobě personálně i lokálně blízko, přesto však nejde o jeden teoretický proud, zatímco v Brně je v centru pozornosti pracoviště jediné, a sice bohemistika na Filozofické fakultě MU (dlouho propojená s dialektologickým oddělením ÚJČ AV ČR), reprezentující syntaktickou školu jednotnou.

V prvním období naznačeném v názvu příspěvku je hranice pozornosti autorů vytyčena Šmilauerovou *Novočeskou skladbou* (1947, dále *NS*). Vedle ní tu prakticky ve stejně době stojí Havránskova – Jedličkova *Česká mluvnice*¹ a Trávníčkova *Mluvnice spisovné češtiny 2, Skladba* (1951). Všechna jmenovaná díla spojuje úsilí o aspekt didaktický, přesto jsou koncepcně různá. Trávníček a Havránek s Jedličkou nebyli seznámeni s teoriemi moderní syntaxe, kdežto Šmilauer se inspiroval pracemi L. Tesniéra. Stopy této inspirace nese jak *NS*, tak ještě výrazněji didakticky zaměřená *Učebnice větného rozboru* (1955, dále *UVR*). Šmilauer vytvořil metodologicky jednotný nerozporuplný systém, v němž skladba vět (*klauzí*) i souvětí je založena na principu závislosti (včetně jejího grafického znázornění v *UVR* v duchu Tesnièrových stémát) s rozlišením formálních větných vztahů (parataxe a hypotaxe) a větných vztahů významových (koordinace, determinace). Závislostní grafy formalizují vztah slova řídícího (v současné terminologii teorie grafů uzlu rodičovského) a slova závislého (uzlů dceřiných), jsou v nich tedy zachyceny vztahy strukturní, ale zachycují také – navíc proti Tesnièrovi – vztahy lineární, odpovídající pořadí slov ve větě.

Z brněnského pohledu se jako nevýhoda jeví, že v grafu (a tím i ve školském větiném rozboru) se uplatňují jako samostatné jednotky pouze slova autosémantická. Celkově se však pohledy obou autorů shodují v tom, že Šmilauer popis skladby nejen systematizoval, ale v mnohem předjal principy deklarované až v dalších moderních zahraničních přístupech: používá se Tesnièrova termínu „translace“ pro operaci později používanou jako samostatný komponent gramatiky u Chomského (1957) – totiž transformace. Implicitně Šmilauer při výkladu holých a rozvětvených členů používá princip endocentričnosti syntaktické konstrukce (rozvětvený člen je člen stejné kategorie jako jeho člen holý).

¹ Její 1. vydání vyšlo v r. 1951, v podobě *Stručné mluvnice české* v r. 1950.

Zbývající dvě mluvnice za Šmilauerem teoreticky zaostávají. Trávníčkova mluvnice vzniká v době dozňujících mladogramatických cílů deskriptivních, od klasických gramatik akcentujících formu se však částečně odklání; bohatý materiál je hodnocen intuitivně s vložením sémantických hodnocení. Mluvnice Havránkova – Jedličkova se odlišuje v tom, že syntax je v ní jedním z gramatických oddílů, hodnocení jsou tu prezentována normativně. Je třeba dodat, že tato mluvnice sloužila u nás po dlouhá léta jako etalon, podle nějž vznikaly jazykové příručky a školní učebnice (nejen čeština, ale v mnoha rysech i cizích jazyků).

Česká syntax však stále ještě nebyla součástí celkové teorie jazyka. Opírá se pouze o morfologii a okrajově o fonetiku (prostřednictvím intonace a kadence), a to přesto, že od poloviny 50. let nastupuje nová generace českých a slovenských syntaktiků-structuralistů (Hausenblas, 1958; Němec, 1958; Sgall, 1958; Křížková /později Běličová/, 1960; Bauer, 1960), kteří se převážně zabývají diachronním pohledem, popř. jednotlivými, vývojově nazíranými, kategoriemi. Jako samostatná kniha vychází Základy české skladby F. Kopečného (1958). Je to kniha myšlenkově i materiálově bohatá, najdeme v ní mnoho cenného o významu morfolo-gických kategorii (zejména času a vidu), postřehy morfosyntaktické (např. o reflexivaci) a pohled kontrastivní na jazyky slovanské i jiné. Není to však systematická kniha o syntaxi, v níž by se čtenář rychle a soustavně orientoval. V rozšířené verzi tohoto příspěvku zmiňujeme i další práce, které byly v 50. letech nepřehlédnutelným příspěvkem k české syntaxi. K nim patří nesporně průkopnická stat' F. Daneše a M. Dokulila *K tzv. významové a mlunické stavbě věty* (1958).

Jak reagovala česká syntax na nová, ve světě vlivná lingvistická paradigmata? Značný ohlas mělo vydání *Syntactic Structures* N. Chomského v r. 1957. V r. 1959 vydává v Paříži J. Fourquet Tesnièrovu knihu *Eléments de syntaxe structurale*. Zprvu ovlivňuje teoretické myšlení u nás Chomského obecná teorie jazyka svou exaktností a ucelenosí, posléze má větší význam závislostní a valenční přístup Tesnièrův. Pokusy o „sestrojení“ transformační gramatiky češtiny (a ruštiny) byly jen dílkí a nepoznamenaly českou syntaktologii zásadním způsobem (Miko, Uličný, Hrabě, Kubík, Adamec). Jisté úpravy Chomského rámce, ale i diskusní momenty k jeho teorii ovlivnily vznik dvou nejvlivnějších českých modelů gramatiky (s převahou syntaxe) už na začátku 60. let.² Na půdě Ústavu pro jazyk český je to Danešova Dvouroviná valenční syntax (dále DVS), ve Sgallově skupině pak Funkční generativní popis (dále FGP). Oba přístupy se od Chomského východisek liší. Nevychází z předpokladu o kognitivním mechanismu, který je mluvčím vrozený a je předpokladem pro budování univerzální gramatiky. Jazykový systém je jak ve FGP, tak v DVS chápán jako hierarchicky budovaný systém sémiotický. Ani jeden z těchto přístupů nepřijal pro syntaktický popis složkovou syntax, ale oba jsou založeny na závislosti. Ani proměny Chomského rámce popisu s akceptací sémantiky jako zvláštního komponentu gramatiky nevyhovují strukturalistickému pojednání jazyka jako svébytného sémiotického systému. Zásadní význam pro vývoj FGP a DVS měly proto práce evropských strukturalistů, zejména F. de Saussura, a jejich rozpracování v dílech Pražského lingvistického kroužku. Mathesiovy principy budování funkčního jazykového popisu vycházejícího od „myšlenkových obsahů“ k „prostředkům jejich vyjádření“ převládl v obou jmenovaných modelech, ale i v české gramatice vůbec.

Ve FGP P. Sgall (souhrnně prvně 1967) originálním způsobem integroval myšlenku generativní gramatiky se vztahem „od významu k výrazu“, tj. vztahem funkce a formy. Generativní

² Český překlad *Syntaktických struktur* a dvou dalších studií Chomského vyšel u nás v r. 1966, na překladu se podíleli F. Daneš, Z. Hlavsa, E. Benešová a P. Sgall.

komponent FGP generuje správné „hloubkové“ (tektogramatické) struktury tvořené předem zadáným repertoárem jednotek lexikálních, morfologických a syntaktických. Tyto závislosti budované struktury obsahují veškerou informaci nutnou pro jejich překlad do povrchové podoby českých vět. K tomuto „překladu“ zapisů věty se užívá formalismu zásobníkových automatů; překlad se děje postupně v duchu myšlenky, že vztah jednotek krajních rovin (tektogramatické a fonetické/grafématické) je členěn do posloupnosti odpovídající reprezentacím struktur na jednotlivých rovinách jazykového systému (hloubkové/tektogramatické, morfématické a fonetické/fonologické/grafématické). Diskusní je od r. 1992 postavení roviny povrchové syntaxe. Součástí tektogramatické reprezentace je také aktuální členění jakožto prvek významotvorný.

S DVS sdílí FGP tesnièrovskou myšlenku, že centrem věty je sloveso. Sloveso a jeho členy valenční/konstitutivní tvoří základové větné struktury; zpracování valence (a to jak její stránky lexikální, tak i syntaktické/kombinatorické) hraje pak v obou koncepcích zásadní úlohu. FGP se v 90. letech stal základnou pro vytvoření bohatě gramaticky anotovaného korpusu (od r. 2006 veřejně přístupného Pražského závislostního korpusu).

Koncepce DVS Daneše a kolektivu rovněž založená na konceptu valence se stala východiskem pro všechny další syntaxe. Souhrnně byla prvně publikována jako rotaprint ÚJČ s pracovním názvem „Bílá kniha“ v r. 1974 – *Vědecká mluvnice spisovné češtiny* (Základní koncepce a problémy).³ Byla vypracována Českou gramatickou komisí při Mezinárodní komisi pro gramatickou stavbu slovanských jazyků při MKS v rámci tehdy koordinovaných příprav akademických gramatik slovanských jazyků. Autorský se na ní podíleli F. Daneš a M. Komárek, dále M. Grepl, J. Kořenský, K. Hausenblas, Z. Hlavsa a R. Mrázek. Osobností Greplovou byla propojena brněnská škola se školou pražskou. Již zde se objevují prvky pragmaticko-textové, které předznamenávají komunikačně-pragmatický obrat charakteristický pro 70. léta minulého století. Základními osami popisu je propozice a její aktualizace. Jádrem propozice je predikát (predikátor) a jeho konstitutivní členy popisované pomocí gramatických větných vzorců, k nimž jsou posléze připojeny i sémantické větné vzorce. Klasifikace sloves podle počtu valenčních pozic a základních sémantických skupin se stala pak základem všech dalších syntaktických popisů (zejména pak akademické *Mluvnice češtiny* 3 (1987), *Skladby spisovné češtiny* M. Grepla – P. Karlíka (1986), *Syntaxe češtiny* M. Grepla – P. Karlíka (1998)).⁴ Poměrně upozaděna je v didakticky více orientované příručce M. Čechové a kol. *Čeština – řeč a jazyk* (1996), v níž autor syntaxe J. Hrbáček byl více zaměřen na tradici havránkovskou, kterou ovšem tvorivě domýšlel.

Aktualizační kategorie odpovídají zhruba významům morfologických kategorii, zahrnují však už zřetele pragmatické a komunikační, které podrobně rozpracoval M. Grepl v knize z r. 1998. Tam také nabývá na významu sémantická stránka, kde v rámci typologie elementárních větných struktur autoři sledují jazykové ztvárnění mimojazykových mikrosituací spojujících struktury synonymní, sémanticky blízké, příbuzné, různě hierarchizované.⁵

Vedle soustředěných týmů (kolem FGP a kolem jádra autorského kolektivu *Mluvnice češtiny* z Prahy, Brna a Olomouce) zasahují do vývoje syntaktického bádání i solitéři, na Moravě již zmíněný F. Kopečný, v Čechách K. Svoboda, jehož práce o infinitivu (1962) a o souvětí (1972)

³ Ve zkrácené verzi vyšla tato koncepce ve *Slově a slovesnosti*, 36 (1975, s. 18–46) s názvem *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny*.

⁴ Mezičlánkem bylo několik vydání *Skladby spisovné češtiny* J. Baucra – M. Grepla (1972, 1975, 1980), poplatně ještě trávníčkovské tradici, ale pracující už s větnými schématy.

⁵ Tento problematický se oba autoři věnovali už v knize z r. 1983 (Grepl – Karlík, 1983) a také F. Šticha (1984).

nebyly dodnes plně doceněny. Ačkoli se věnujeme především výzkumu syntaxe češtiny, nelze pominout velmi silnou školu rusistickou, v níž významnou roli hrály práce A. V. Isačenka, O. Lešky, R. Zimka, P. Adamce a H. Běličové-Křížkové. Ani přínos českých anglistů k popisu češtiny nelze zanedbat (Vachkovy práce o negaci, Poldaufovy stati o infinitivu, vidu, dativu atd.).

Popis syntaxe a morfologie jdou v jazycích, jako je čeština, ruku v ruce. Syntaktické práce z různých metodologických hledisek reflektují vnitřní stavbu slova, všechny však musí pracovat s funkční morfolgií. Formální strukturalisticky orientovaný popis české morfologie přinesl M. Komárek (1978); jeho model však nebyl u dalších badatelů uplatňován důsledně.

Vztah dvou základních komponentů jazykového popisu, totiž lexikonu a gramatiky, který je různě řešen v soudobých generativních a jiných formálních modelech, je explicitně nebo alespoň implicitně v české tradici přítomen už od dob Mathesiových v podobě jeho dichotomie „jazykové pojmenování“ a „jazykové usouvzažení“.

V 90. letech se vedle představitelů a pokračovatelů dvou výše charakterizovaných škol (FGP a DVS) vytváří generace ovlivněná chomskyánskou Teorií principů a parametrů (G&B a hlavně minimalismem) a dalšími formálními popisy (jako HPSG, moderní formální sémantika atd.). V posledních letech získává na zajímavosti konstrukční gramatika (viz Fried – Boas, 2005). V tomto duchu působili u nás na mladou generaci významní zahraniční představitelé této škol, jako J. Emonds, H. Filip, B. Partee, T. Scheer ad., nebo čeští vědci, kteří dlouhodobě v zahraničí pobývali (J. Toman, P. Kosta, L. Veselovská, M. Fried).

Nové podněty českému gramatickému myšlení přináší existence korpusů (srov. první naší gramatiku této orientace V. Cvrček a kol., 2010); zejména jde o Český národní korpus, budovaný v Ústavu ČNK na FF UK, a o anotovaný, gramatickými informacemi opatřený Pražský závislostní korpus, vytvářený v ÚFAL na MFF UK. Existence korpusů je neobyčejným přírodnosem skýtajícím možnost bez velké námahy získat obrovské množství dat pro empirický výzkum, má ovšem i svá úskalí. Může vést i k jednoznačnému spoléhání na korpusová data a k zanedbání lingvistické intuice a introspekcí; důsledkem mohou být popisy výčtové opírající se jen o kvantifikaci jevů. Ostatně o možnostech a mezech mluvnic sestavených na bázi korpusů se stále ještě diskutuje, aniž se přitom přínos bohaté materiálové základny v podobě elektronicky přístupných korpusů podceňuje.

Závěrem můžeme konstatovat, že pohled Prahy a Brna na vymezenou problematiku se v zásadě nelíší: Lingvistika zůstává vědou empirickou, její generalizace mají být formulovány tak, aby byly kontrolovatelné a vnitřně nerozporné.

Literatura

- BAUER, J. (1960): *Vývoj českého souvěti*. Praha: Nakl. ČSAV.
 BAUER, J. – GREPL, M. (1972, 1975, 1980): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
 CVRČEK, V., a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny I. Jak se plíše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
 ČECHOVÁ, M., a kol. (1996): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství.
 DANEŠ, F. – DOKULIL, M. (1958): K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Nakl. ČSAV, s. 231–246.
 FRIED, M. – BOAS, H. C. (eds.) (2005): *Grammatical constructions: back to the roots*. Amsterdam: John Benjamins.
 GREPL, M. – KARLÍK, P. (1983): *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.

- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
 GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
 HAUSENBLAS, K. (1958): *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha: Nakl. ČSAV.
 HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (1951): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
 HRABĚ, V. – ADAMEC, P. (1969): *Transformační syntax současné ruštiny*. Praha: SPN.
 CHOMSKY, N. (1957): *Syntactic Structures*. The Hague – Paris: Mouton.
 KARLÍK, P. – PANEVOVÁ, J. (2012): Dva pohledy na vývoj českého poválečného syntaktického myšlení. *Korpus – gramatika – axiologie*, 05, s. 34–53.
 KOMÁREK, M. (1978): *Příspěvky k české morfologii*. Praha: SPN.
 KOPEČNÝ, F. (1958): *Základy české skladby*. Praha: SPN.
 KRÍŽKOVÁ, H. (1960): *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha: SPN.
 KUBÍK, M. (1970): *Transformacionnyj sintaksis russkogo jazyka*. Praha: SPN.
Mluvnice češtiny 3. Praha: Academia 1987.
 NĚMEC, I. (1958): *Geneze slovanského systému vidového*. Praha: Nakl. ČSAV.
 PANEVOVÁ, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
 SGALL, P. (1958): *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a angličtině*. Praha: Nakl. ČSAV.
 SGALL, P. (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia.
 SVOBODA, K. (1962): *Infinitiv v současné spisovné češtině*. Praha: Nakl. ČSAV.
 SVOBODA, K. (1972): *Souvěti spisovné češtiny*. Praha: UK.
 ŠMILAUER, V. (1947): *Novočeská skladba*. Praha: Ing. Mikuta (2. vydání Praha: SPN 1966).
 ŠMILAUER, V. (1955): *Učebnice větného rozboru*. Praha: FF UK.
 ŠTÍCHA, F. (1984): *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*. Praha: UK.
 TESNIÈRE, L. (1959): *Eléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
 TRÁVNÍČEK, F. (1951): *Mluvnice češtiny*, 2: *Skladba*. Praha: Slovanské nakladatelství.

Czech syntactic studies from Šmilauer to the present from the Prague and Brno perspectives

This contribution is a shortened version of our analysis of Czech syntactic descriptions from the 1940s up to the present. The two authors, scholars subscribing to two different linguistic streams, present their views on classical syntactic handbooks from the 1940s and 1950s, and then focus their attention on the Two-level Valency Syntax the basis of which was established by F. Daneš and his collaborators, and on the Functional Generative Grammar as developed by P. Sgall and his group. The contemporary state of the art is commented upon briefly at the end of the paper.

Studie využívá výzkumu, který v Brně provádí P. Karlík v projektu MSM 0021622435 *Střediska pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních* na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. V Praze výzkum J. Paneyové vznikl za podpory projektu GA ČR P406/10/0875 *Komputační lingvistika: Explicitní popis jazyka a anotovaná data se zřetelem na češtinu*.

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno
 pkarlík@phil.muni.cz

Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy v Praze
 panevova@ufal.mff.cuni.cz